

Від пентархії до диптиху

Як укладався "порядок гідності" православних церков

Павло Кузенков, кандидат історичних наук, доцент

В Православній Церкві єдиним істинним Головою почитається Господь Ісус Христос, Якому надана всяка влада на небі і на землі (Матвія 28:18). І якщо у католиків папа Римський володіє "повною, верховною і всесвітньою владою над Церквою" в якості "намісника Христа" (Катехизис Католицької Церкви, ст. 882), то в православній традиції предстоятелі автокефальних Помісних Церков рахуються рівними щодо архієрейської гідності. При цьому між ними існує певний порядок гідності, згідно з яким вони поминаються у богослужбових диптихах. Як складалася ця вікова традиція?

Христос і апостоли про головування в церкві

Згідно Євангелій, Господь не відокремлював серед апостолів якогось "лідера", якій мав би особливі права над іншими. Більше того, Ісус Христос суворо припиняв спробу учнів з'ясувати, хто з них має перевагу (Лука 22: 24-30; Матвій 18: 1-2), і сказав їм: " Хто найбільший між вами, нехай буде як менший, а начальник - як службовець" (Лука 22:24-26; пор.: Матвій 23:11-12). Після цього Він Сам подав приклад цього незвичного розуміння влади, омиваючи ноги апостолам на Тайній

Вечері.

Система, в якій чим вище начальник, тим більшої кількості підлеглих він служить, була незрозумілою для язичників. І дійсно, в умовах "світу цього" вона немислима. Але в Церкві Христовій ось вже дві тисячі років царює цей принцип любові, протилежний заснований на силі і гордості владі світу. Ідеал церковного начальства - біблійний Добрий Пастир, що віддає життя за Своїх підлеглих (Іван 10:11-16; пор: Іс.40:11 та ін.).

**Христос — добрий пастир.
Мозаїка в мавзолі Галли Плацидії (Равенна, VI ст.)**

**Мавзолей Галли Плацидії
(Равенна, друга чверть V ст.)**

Народження ієрархії

Вже апостол Павло згадує церковне служіння єпископа (букв. "наглядача, доглядаючого") і диякона (букв. "прислуговуючого") (1 Тим.3).

Спочатку єпископ ледве відрізняється від пресвітерів ("старших"), які керували громадами в апостольську добу (Діян. 15:23, 16:4 та ін.)

З другого століття єпископи отримали одноосібну і пожиттєву владу " в'язати та рішити", очолювали євхаристийні зібрання і предстояли у молитві вірних як спадкремці апостолів. Єпископ Риму - столиці імперії і місця поховання найавторитетніших апостолів, Петра й Павла – мав особливі можливостями. Вже у другому столітті він рахувався найвпливовішим єпископом не тільки всередині Римської імперії, але і за її межами.

Апостоли Петро і Павло Мозаїка в мавзолеї Галли Плацидії (Равенна, VI ст.)

Собори і соборність

До III століття з'явилися зібрання (собори) єпископів міст тої чи іншої римської провінції (грецькою "епархії") під головуванням єпископа головного міста - митрополії. Старший єпископ (митрополит) був зобов'язаний радитися з єпископами своєї провінції, а вони мали вшановувати його як голову. При цьому у своїх колах єпископи залишалися повноважними володарями (Владиками) (34 - те Апостольське правило, 9 - те правило Антиохійського Собору).

У 325 році перший імператор - християнин Костянтин Великий запросив єпископів у Нікею на ювілей свого правління. Це зібрання відкрило низку надзвичайних з'їздів, які скликалися державною владою для врегулювання церковних розбіжностей. Сім Вселенських Соборів IV - VIII століть сформували догматичні і канонічні основи Православ'я (ортодоксії, кафолічності).

Костянтин I Великий
(274-337 р.)

Перший Вселенський Собор
у Нікеї, 325 рік

Сім Вселенських Соборів
з Створенням світу і Собором
дванадцяти апостолів
(ікона, XIX ст.)

Оскільки на Вселенських соборах збирався єпископат зі всієї імперії, виникла потреба у церемоніальній ієрархії вищого духовенства. Спочатку статус єпископів був залежний від їх особистого авторитету. Але вже у Нікеї у 325 році було визначено (6-те правило I Вселенського собору):

Нехай зберігаються давні звичаї, які були прийняті у Єгипті, в Лівії і у П'ятиградді, щоби Олександрійський єпископ мав владу над всіма ними. Тому що такий звичай існує і щодо Римського єпископа. Подібно і в Антіохії, і в інших областях нехай зберігаються переваги Церков.

Саме це правило згодом використовувалося папами як обґрунтування претензій на так названий примат (першість). Цікаво, що вже у стародавніх латинських версіях це правило починається зі слів, які відсутні у грецькому оригіналі: "Римська кафедра завжди мала примат". Але фактично правило говорить лише про визнання прав архієреїв найбільших міст щодо єпископів навколишніх провінцій.

Церковні кафедри на початок IV століття

II Вселенський Собор (мініатюра IX століття, з зібрання творів Григорія Богослова).

Два Рима

Заснування у 330 році Константинополя стало викликом колишній політичній і церковній традиції, в якій Рим не мав і не міг мати конкурентів. "Вічне місто" розглядалося не просто як символ могутності римської "супернації", але і як сакральний гарант існування самого світу. Християнські письменники також визнавали, що послаблення Риму призведе до всесвітньої катастрофи. І ось на Сході з'явився Новий Рим, куди перебрався і сам імператор.

Поява нової столиці зажадала перегляду зафіксованої у Нікеї системи "переваг" церковних кафедр.

Єпископ містечка Віз`антій, на місці якого Костянтин `Великий побудував Новий Рим, був рядовим архієреєм провінції Фракія, підлеглим митрополиту її столиці, Іраклії. Але цей статус ніяк не відповідав столиці імперії, яка швидко перетворилася у мегаполіс. І на II Вселенському Соборі у Константинополі (381 рік) приймається наступний канон (3-є правило):

«Константинопольський єпископ нехай має перевагу гідності після Римського єпископа, тому що це місто є Новий Рим».

Новий Рим був урівнений з Римом Старим ("Давнім") не тільки в політичному, але і в церковному статусі. Однак характер "переваг гідності", які він отримав, прописаний не був, що породило низку

конфліктів. Єпископи Константинополя, не маючи власної провінції, почали простягати свій авторитет настільки далеко, наскільки дозволяли обставини, що викликало заперечення сусідніх митрополитів. Особливо гострою була реакція Ефесу - мегаполісу в Малій Азії, який пишався своїм статусом кафедри святого Івана Богослова.

**Євангеліст Марко, XIII ст.
Візантійська мініатюра**

На Заході II Собор не відразу був визнаний Вселенським, і вищенаведене правило ігнорувалося папами, які продовжували рахувати головними три престולי, які перелічені у Нікейському правилі, - Рим, Олександрію і Антіохію. Тут грали роль і характерна для римської свідомості орієнтація на старовинний звичай, і тенденція доводити авторитет тої чи іншої кафедри до

апостольських часів. Римську церкву доводили до святого Петра і святого Павла; у Антіохії також діяли обидва цих апостола, престол Олександрії заснував святий євангелист Марко. А чім міг похвалитися Візантій, бувший незначним містечком? Лише через багато століть з'явиться переказ про те, що тут побував святий Андрій, що перетворить Константинополь у апостольську кафедру, і до того ж засновану першозванним апостолом, старшим братом святого Петра.

Діонісій. IV Вселенський Собор.
Собор Різдва Богородиці
Ферапонтова монастиря, Росія, 1502 р.

IV Вселенський Собор
Візантійська мініатюра.

28 - е халкідонське правило і юрисдикція Константинополя

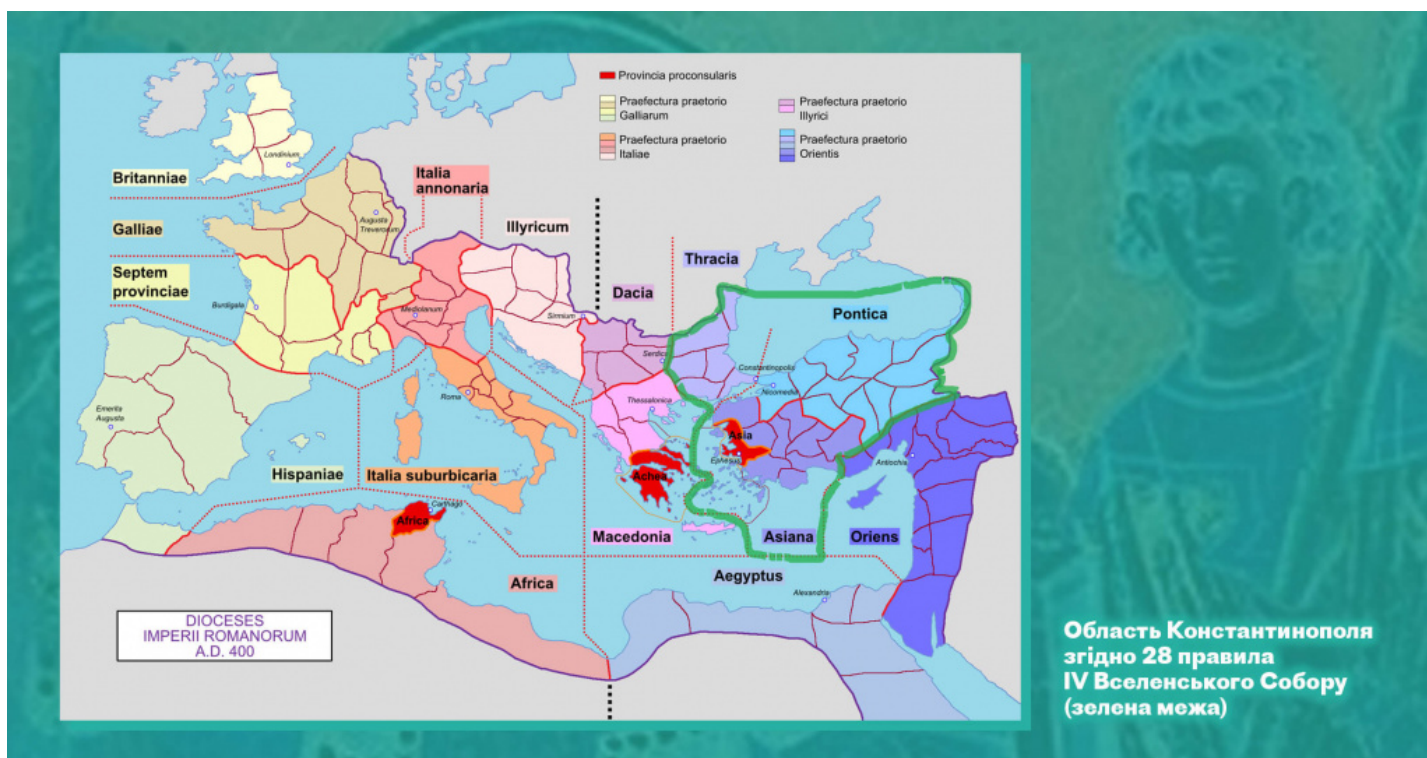
Заперечувати церковну вагу Константинополю було неможливо - особливо після того, як у 335 році Римська імперія остаточно розділилася, і її Західна половина почала все помітніше хилитися до занепаду. Крім того, потрібно було формально визначити межі юрисдикції кафедри Нового Риму, щоби його патріарх (як з V століття почали позначати головних архієреїв) не вторгався до чужих областей. Тому у 451 році IV Вселенський Собор у Халкідоні прийняв декілька важливих правил, серед яких особливо важливим є 28 - е:

«В усьому слідуючи визначенням святих отців і визнаючи тільки що прочитане правило 150 боголюб'язніших єпископів, які зібралися при благочестивої пам'яті великим Феодосії у царственному Константинополі - Новому Римі, і ми визнаємо і постановляємо те саме щодо переваг святішої церкви цього Константинополя - Нового Риму. Тому що отці справедливо дали переваги престолу давнього Риму, оскільки це місто, що царює; керуючись тією ж самою метою, і 150 боголюб'язніших єпископів надали рівні переваги святішому престолу Нового Риму, мудро розсудивши, щоби місто, яке удостоєне честі царства і сенату і яке використовує рівні переваги

разом з давнім царственным Римом, також і в церковних справах приймало пошану, рівно як і той, і буде другим після нього. І щоби тільки митрополити Понтійського, Асійського і Фракійського діоцезів, а також єпископи вищеназваних діоцезів у чужинців (народів) поставлялися би вищевказаним святішим престолом святішої Константинопольської церкви. А саме - провінційні єпископи нехай висвячуються кожним митрополитом вищеназваних діоцезів разом із провінціальними єпископами, як визначено божественними правилами; сами ж митрополити вищеназваних діоцезів нехай висвячуються, як вже сказано, Константинопольським архієпископом, по проведенні відповідального обрання згідно звичаю і його оповіщенні».

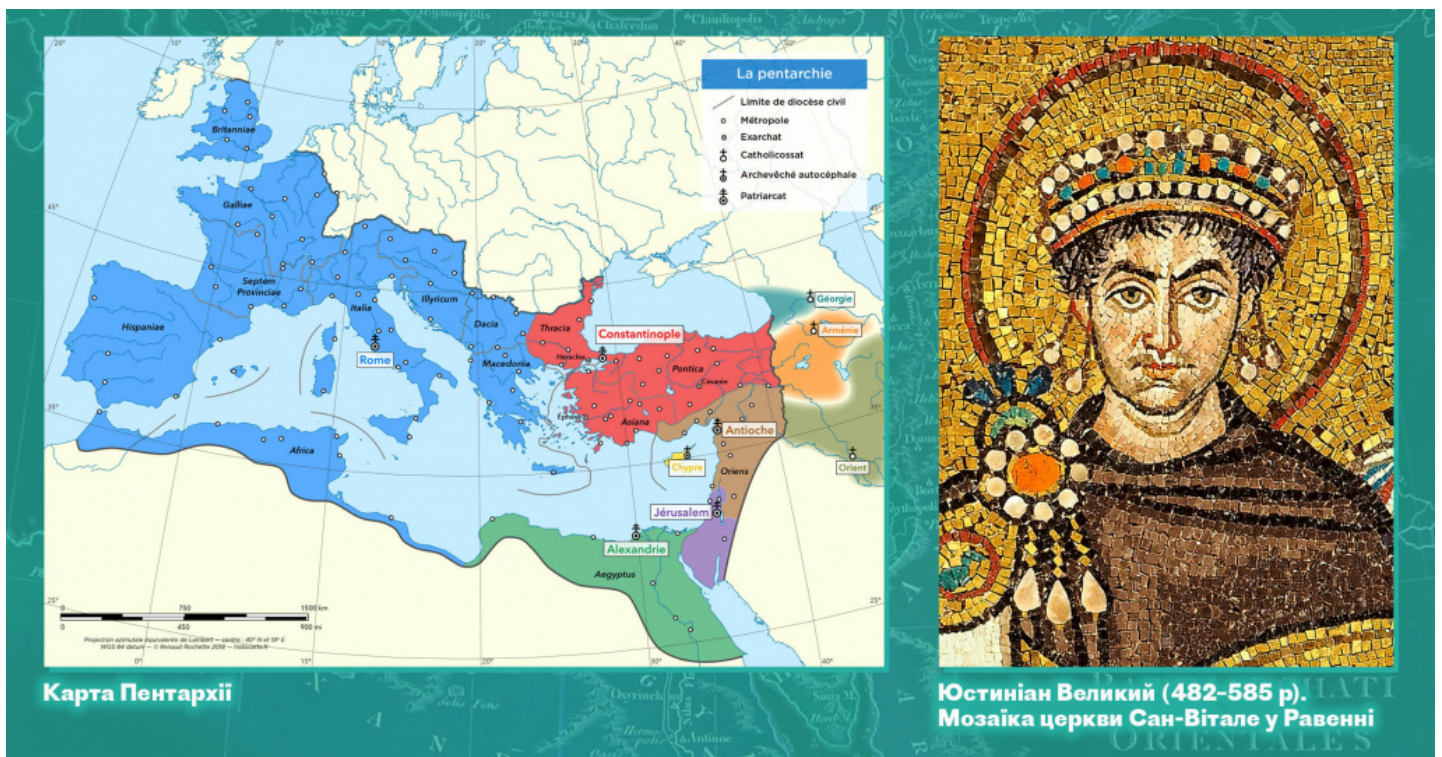
Ці канони вкрай важливі, оскільки саме на них вже у XX столітті декотрі богослови намагатимуться збудувати теорію про всесвітню церковну юрисдикцію Константинополя (Стамбулу). Але достатньо уважно прочитати ці тексти, щоби переконатися: про жодну "вселенську юрисдикцію" не йдеться. Навпаки, отці собору обмежують повноваження архієпископа Константинополя, приділяючи йому право постанови митрополитів трьох діоцезів, а також єпископів громад чужинців цих діоцезів.

У Римській імперії тієї доби було безліч німецьких та інших племен, які розсіялися в імперії як союзники (федерати); вони не були включені в імперську адміністративну структуру і їх церковні структури очолювалися особливими єпископами, які були безпосередньо підлеглими патріарху. Отже, 28 - е Халкідонське правило зрівняло Рим Старий і Рим Новий у їх привілеях і визначило за сфери церковної юрисдикції Константинополя три діоцези - Асійський, Понтійський і Фракійський.

П'ять "патріархатів всесвіту"

На тому ж Халкідонському Соборі було прийнято ще одне важливе рішення. Святий град Єрусалим був остаточно виділений в особливий церковний округ. Так склалася п'ятірка головних кафедр Римської імперії, за предстоятелями котрих закріпився титул патріархів: Рим, Константинополь, Олександрія, Антіохія, Єрусалим. Їхні області юрисдикції мали абсолютно різне відношення до адміністративного поділу: від цілої Західної імперії з префектурою Іллірику (біля Риму), що примкнула до неї, до декількох невеликих провінцій (біля Єрусалиму). Втім, величезний "Західний патріархат" був умовною фікцією: у V столітті Західна Римська імперія припинила існування, і контроль Риму за церковними структурами варварських королівств, які виникли на її звалищах, був призрачним. Більше того, Церква у Латинській Африці прямо заборонила апеляції "за море", тобто в Рим (Карфагенські канони 32, 37, 118, 139), а архієпископ Аквілеї (Градо, Венеції) сам претендував на титул патріарха.

Імператор Юстиніан Великий апелює до Риму і Константинополя як до головних престолів імперії (едикт 533 року; 131- а новела 545 року), а повноту Кафолічної і Апостольської Церкви зводить до згоди " святіших патріархів всього Всесвіту" і підлеглих їм єпископів (109- та новела 541 року). В цей самий час у титулатуру архієпископа Константинопольського було введено почесне найменування " Вселенський Патріарх ", яке підкреслювало статус Нового Риму як одного з патріархатів Вселенної ("ойкумени", як пишно йменувалася Римська імперія).

Потрібно врахувати, що розподілення Церкви на п'ять патріархатів не було абсолютним: воно не враховувало ані незалежну Кіпрську Церкву, ані засновану у 545 році самим же Юстиніаном особливу архієпископську кафедру у його рідній Юстиніані Першій, не кажучи вже про Церкви, які знаходилися за межами імперії.

Вітосицкаго собора
апо
и ости
копид
цркви
спом
цркви

Діонісій. V Вселенський Собор.
Собор Різдва Богородиці
Ферапонтова монастиря,
Росія, 1502 рік

Трульський собор.
Мініатюра Лицевого Літописного зводу

Пентархія у середньовічній Візантії

Остаточне канонічне оформлення системи п'яти патріархатів відбулося у 692 році на П'ятому Вселенському (Трульському) Соборі. В прийнятому ним 36 - му правилі сказано:

Відновлюючи законоположене святими отцями, які зібралися у цьому Богобережному і царственному граді, і 630, які зібралися у Халкідоні, визначаємо: Нехай має престол Константинопольський рівні переваги з престолом давнього Риму і як цей, нехай звеличується у справах церковних, будучи другим після нього; після ж того нехай рахується престол великого граду Олександрії, потім престол граду Єрусалима.

Інший порядок " головних престолів " був прийнятий на Заході. У " Дарі Костянтина " (знаменитому фальсифікаті VIII століття, якій обгрунтовав папські права на світську владу) за Римом згадані підлеглі йому Олександрія, Антіохія, Єрусалим і Константинополь. Автор цієї ранньої середньовічної фальсифікації не засмутився тим, що " указ " датований 315 роком, коли Константинополю не було навіть у проекті: йому важливо було поставити " вискочку " на останне

місце. Папи не раз підкреслювали другорядний статус Константинополя як патріархату і протестували проти титулу " вселенський", який у візантійську епоху закріпився за Константинопольським престолом. У VII столітті всі інші східні кафедри були захоплені арабами, і Константинополь залишився єдиним вселенським патріархатом на території імперії.

Втім, і інші патріархи, як і раніше, рахувалися головними єпископами єдиної вселенської Церкви.

Пентархія хоча і тлумачилася візантійськими письменниками як органічна церковна повнота, подібна до п'яти почуттів людини, ніколи не розумілася як зачинена безліч. У X - XIII століттях з'явилися самостійні Церкви, що не входили до неї (Болгарська, Сербська). Цікаво, що відпад Риму у XI столітті також не змінило концепцію: Феодор Вальсамон (XII ст.) і Матвій Властар (XIVст.) кажуть про розподілення Всесвіту між п'ятьома патріархами, " не рахуючи малих церков".

Москва замість Риму

Возведення митрополита Московського у ранг патріарха Єремією II Константинопольським (1589 р.), що закріплено Соборами Східних Патріархів 1590 і 1593 років, внесло нове осмислення пентархії. Патріарх Московський і всієї Русі святий Іов писав про це так:

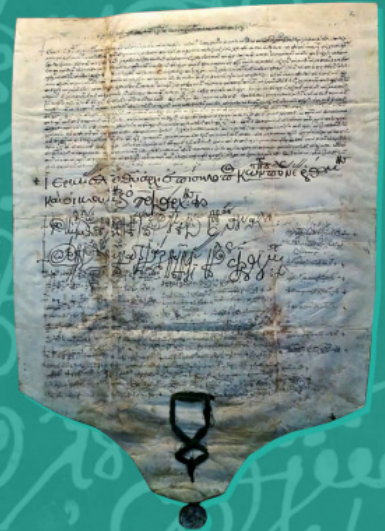
Замість папи найстарішим отцем належить бути великому господину Єремії, архієпископу Константинополя- Нового Риму і Вселенському патріарху, а потім бути чотирьом патріархам: Олександрійському, Антіохійському, Єрусалимському і царюючого граду Москви Російського царства.

**Патріарх Константинопольський
Єремія II Транос**

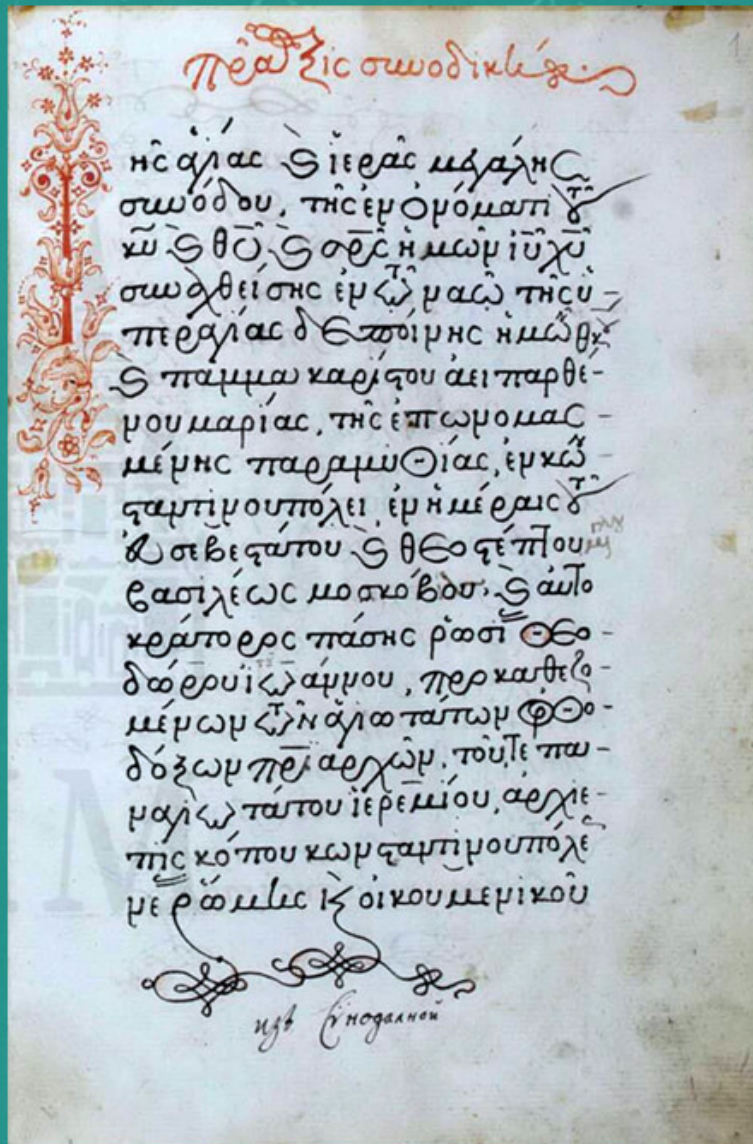
**Патріарх Іов. Мініатюра
з «Царського титулярнику», 1672 рік**

**Грамота Константинопольського
Собору про заснування
Московського Патріархату,
1590 рік**

Собор 1590 року ухвалив, що Константинопольський патріарх віднині є першим, а Московський - п'ятим патріархом. А на Соборі 1593 року було особливо обговорено, що Москва проголошувалася патріархатом з поваги до політичного статусу Росії: " оскільки Бог вшанував цю країну царством".

Згодом, Москва отримала патріаршу гідність як столиця єдиного у світі православного царства - так само, як у свій час це сталося з Константинополем. Щоправда, вона не була піднесена на рівний з ним рівень, але отримала у пентархії останнє, п'яте місце.

Перший лист акту Константинопольського Собору (1593 р.) про заснування Патріаршества в Росії

В той час чотири східних патріархати знаходилися на території найбільшої держави ісламського світу - Османської імперії. При цьому Константинопольський патріарх мав права голови всього православного міллету, що давало йому особливі можливості. Однак коли Фанар (квартал Стамбулу, де знаходиться резиденція патріарху) посягав на канонічні права своїх братів в Олександрії, Антіохії і Єрусалиму, він отримував тверду відмову.

Нові претензії Константинополя і позиція Руської Церкви

У ХХ столітті після виникнення Турецької Республіки і депортації з Малої Азії грецького населення

становище Константинополя виявилось складним. І тоді Вселенські патріархи вирішили за підтримки Антанти трансформувати свій почесний титул у реальний статус " патріарха Вселенної". Користуючись вкрай тяжким станом Руської Церкви, яка зазнала небачених гонінь, Константинополь почав в односторонньому, антиканонічному порядку забирати під свою " верховну юрисдикцію" Помісні Церкви, які з'являлися у нових національних державах Східної Європи. Перетлумачиваючи 28 - й Халкідонський канон, Фанар почав рахувати " чужинцями" всі народи, які не мають власних давніх православних Церков, і розповсюдив на них свою владу.

Незадовольняючись традиційним канонічним статусом " першого серед рівних", патріархи Константинополя почали претендувати на місце " Всесвітнього архієрея", " першого без рівних", як це висловив один з адептів цієї концепції архієпископ Американський Єлпідифор (Ламбриніадіс). Важливим кроком на цьому шляху стала організація і проведення супротив позиції низки Православних Церков " Святого і Великого Всеправославного Собору" на Криті у 2016 році, який спробував надати Константинополю права " координатора" усіх інших Православних Церков. Про характер цієї " координації" можна судити по діям патріарха Варфоломея стосовно неканонічної Православної Церкви України. Ці дії, які грубо зневажають давні канони, внесли і продовжують вносити смуток в єдину Православну Церкву. Руська Православна Церква твердо зберігає апостольський принцип соборності і визнає рівність канонічних прав предстоятелів усіх 15 автокефальних Помісних Церков, у числі яких Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Руська, Грузинська, Сербська, Румунська, Болгарська, Кіпрська, Елладська, Албанська, Польська, Чеських земель і Словаччини, Американська. Всі ці Церкви - сестри є членами Єдиної Соборної Апостольської Церкви Христової.

